

رویکردهای علامه مجلسی در اعتبار نسخی روایات بحار الانوار

پژوهش و نگارش:

دکتر ابوظالب مختاری هاشم آباد

استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد پردیس

با مقدمه:

استاد دکتر حسن طارمی

سرشناسه	: مختاری هاشم آباد، ابوطالب، ۱۳۵۸ -
عنوان قراردادی	: بحارالانوار. فارسی. برگزیده. شرح
عنوان و نام پدیدآور	: رویکردهای علامه مجلسی در اعتبارسنجی روایات بحارالانوار/ پژوهش و نگارش ابوطالب مختاری هاشم آباد؛ با مقدمه حسن طارمی؛ ویراستار حسین علیزاده؛ به سفارش پژوهشکده قرآن و عترت دانشگاه.
مشخصات نشر	: تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، نشر علمی و دانشگاهی، ۱۳۹۹.
مشخصات ظاهری	: ۳۱۹ ص.
شابک	: 978-964-10-6166-3
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
موضوع	: مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، ۱۰۳۷ - ۱۱۱۱ق. بحارالانوار -- نقد و تفسیر
موضوع	: احادیث شیعه -- قرن ۱۱ -- نقد و تفسیر
موضوع	: Hadith (Shiites) -- Texts -- 17th century -- Criticism, interpretation, etc
موضوع	: حدیث -- تاویل
موضوع	: Hadith -- Hermeneutics
شناسه افزوده	: طارمی، حسن، ۱۳۳۴ -، مقدمه نویسنده
شناسه افزوده	: مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، ۱۰۳۷ - ۱۱۱۱ق. بحارالانوار. شرح
شناسه افزوده	: دانشگاه آزاد اسلامی. نشر علمی و دانشگاهی
شناسه افزوده	: دانشگاه آزاد اسلامی. پژوهشکده قرآن و عترت (ع)
رده بندی کنگره	: BP ۱۵
رده بندی دیویی	: ۲۷۰۲۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۶۲۸۸۵۳

رویکردهای علامه مجلسی در اعتبارسنجی روایات بحارالانوار

پژوهش و نگارش: دکتر ابوطالب مختاری هاشم آباد

ناشر: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی

با همکاری: پژوهشکده قرآن و عترت و دانشگاه آزاد اسلامی واحد پردیس

ویراستار: حسین علیزاده

صفحه آرا و طرح جلد: عاطفه خاتمی

نوبت چاپ: نخست، ۱۳۹۹

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

لینو گرافی، چاپ و صحافی: چاپخانه دانشگاه آزاد اسلامی

بها: ۵۰۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۱۰-۶۱۶۶-۳

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

فهرست مطالب

مقدمه استاد حسن طارمی..... ۱۳

مقدمه مؤلف..... ۱۷

فصل اول: کلیات و مفاهیم..... ۲۳

کلیات..... ۲۵

بیان مسأله..... ۲۵

اهمیت و ضرورت..... ۲۶

برسش‌ها و فرضیه‌ها..... ۲۶

پیشینه تحقیق..... ۲۷

روش تحقیق..... ۳۰

مفاهیم..... ۳۱

حدیث و واژه‌های مترادف با آن..... ۳۲

متقدمان و متأخران..... ۳۲

حدیث صحیح و حدیث ضعیف نزد متقدمان..... ۳۲

حدیث صحیح و حدیث ضعیف نزد متأخران..... ۳۳

اعتبار، حدیث معتبر..... ۳۴

وناقت صدوری و وثاقت سندی..... ۳۴

مبانی اعتبارسنجی..... ۳۵

اخباری غری و اخبار گرای..... ۳۵

فصل دوم: جایگاه بحار الانوار در تاریخ حدیث شیعه..... ۳۷

مقدمه..... ۳۹

بخش اول..... ۴۳

مروری بر تاریخ حدیث شیعه از آغاز اسلام تا تألیف بحار الانوار..... ۴۳

- ۴۴ دوران حضور و ظهور امامان علیهم السلام
- ۴۵ دوران امام علی علیه السلام تا عصر امام سجاده علیه السلام
- ۴۷ عصر صادقین علیهم السلام
- ۴۷ اصحاب صادقین علیهم السلام و مجالس درسی
- ۴۹ اصول چهارصدگانه و میراث حدیثی صادقین علیهم السلام
- ۵۰ صیانت حدیث از تحریف و جعل، توسط صادقین علیهم السلام
- ۵۲ عصر امام هفتم علیه السلام تا اواخر غیبت صغری امام عصر علیه السلام
- ۵۳ راویان و روایات امامان پس از صادقین علیهم السلام
- ۵۴ برخی از اصحاب نقش آفرین این دوره در علوم حدیث
- ۵۵ سبک‌های کتب حدیثی در این دوره
- ۵۶ کتب منسوب به امامان علیهم السلام در این دوره
- ۵۷ حوزه‌ها و مراکز حدیثی
- ۶۰ عصر غیبت امامان علیهم السلام (از قرن چهارم تا قرن دوازدهم)
- ۶۰ تاریخ حدیث شیعه در عصر شکوفایی نخستین آن
- ۶۱ کثرت مؤلفان و تألیفات حدیثی شیعه در این دوره
- ۶۱ تنوع سبک‌ها و موضوعات تألیفات حدیثی شیعه در این دوره
- ۶۲ کتب اربعه شیعه
- ۶۳ اثرات عقل‌گرایی، نص‌گرایی و شرایط محیطی بر علوم حدیث شیعه
- ۶۵ دوران رکود تاریخ حدیث شیعه (سده‌های ششم تا نهم هجری)
- ۶۵ سبک‌های نگارش و گونه‌های فعالیت‌های حدیثی در دوران رکود
- ۶۷ انتقال و حفظ میراث حدیث شیعه توسط محدثان این دوره
- ۶۹ تأثیر حوزه‌ها و مدارس شیعی این دوره بر حفظ و انتقال حدیث شیعه
- ۷۰ تفاوت نوع نگاه به حدیث شیعه توسط دانشوران این دوره
- ۷۱ دوران شکوفایی دوباره تاریخ حدیث شیعه (سده‌های دهم تا دوازدهم هجری)
- ۷۲ تأثیر حکومت صفویه بر ایجاد زمینه شکوفایی علوم حدیثی
- ۷۵ تعامل برخی از علما با شاهان صفوی در فعالیت‌های سیاسی دینی
- ۷۸ فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی حدیث‌محور فقها و محدثان شیعه

نقش اخباری‌گری و اخبار‌گرایی در شکوفایی علوم حدیثی.....	۸۵
رواج عرفان و علوم عقلی و نقش آن در توجه بیشتر به احادیث.....	۹۱

بخش دوم.....	۹۵
علامه مجلسی و زمینه‌های شکل‌گیری بحارالانوار.....	۹۵
سوانح زندگی علامه مجلسی.....	۹۵
محمدتقی مجلسی (پدر) به مثابه مهم‌ترین استاد فرزندان.....	۹۷
حیات علمی علامه مجلسی (استادان، شاگردان).....	۹۹
اثار فارسی و عربی علامه مجلسی.....	۱۰۴
اثر اندیشی و سیره علمی علامه مجلسی.....	۱۰۷
اخبار‌گرایی علامه مجلسی.....	۱۱۱
سیره سیاسی و اخلاقی علامه مجلسی.....	۱۱۵
بحارالانوار، دایرة المعارف حدیث شیعه.....	۱۲۲
ویژگی‌ها و مزایای بحارالانوار.....	۱۳۰
علامه مجلسی از منظر دانشمندان.....	۱۳۲

فصل سوم: اعتبارسنجی روایات بحارالانوار..... ۱۳۵

مقدمه.....	۱۳۷
بخش اول.....	۱۳۹
مبانی اعتبارسنجی روایات نزد علامه مجلسی.....	۱۳۹
اعتبارسنجی احادیث در آینه روایات ائمه.....	۱۳۹
مبنای اول: تحفظ بر متن احادیث و پرهیز از تأویل، مگر به ضرورت.....	۱۴۲
مبنای دوم: رعایت قاعده تسامح در ادله سنن با محدود نمودن آن.....	۱۴۷
بیروی از سیره قدمای محدث در اعتبارسنجی.....	۱۵۰
مبنای سوم: توجه به قرآن کتاب محوری در ارزیابی احادیث.....	۱۵۰
مروری بر تاریخچه کتاب محوری تا تألیف بحارالانوار.....	۱۵۲

مقدمه استاد حسن طارمی

به انگیزه قدردانی از پژوهشی ارجمند

سخن را با این پرسش آغاز کنیم: چرا از محمدباقر مجلسی می‌نویسیم؟
راقم این سطور قریب چهل سال پیش، تجربه زیسته چندین ساله خود با کتاب جامع بحارالانوار علامه محمدباقر مجلسی را در قالب مقاله‌ای با همین عنوان تألیف کرد و پیش از آنکه در دانشنامه جهان اسلام (مجلد دوم، ذیل مدخل «بحارالانوار») صورت انتشار بیابد، آن را به برخی از استادان و صاحب‌نظران ارائه نمود؛ بازخورد آن مقاله نسبتاً فشرده که وجوهی کمتر شناخته شده از کتاب بحارالانوار را فرا می‌نمود و تزلّع و احاطه علمی مؤلف آن، محمدباقر مجلسی، را نشان می‌داد هم تأمل‌برانگیز و هم امیدبخش بود؛ تأمل‌برانگیز از آنرو که مخاطبان مقاله - با آن که مؤلف بحارالانوار را می‌شناختند و از موضوع کتاب آگاهی کامل داشتند و چه بسا بارها بدان مراجعه کرده بودند - غالباً اظهار می‌کردند که برای نخستین بار بر این ابعاد واقف شده‌اند، اما امیدبخش از آنرو که تلقی مثبت و گاه همراه با دریغ‌گویی آنان به این مجموعه عظیم حدیثی شیعه را در پی داشت. نویسنده مقاله از این بازخورد به این نتیجه رسید که دست کم در روزگار معاصر، کمتر کسی از اهل علم، بر خود لازم می‌دیده است مقدمه مُتَمِّع مجلسی بر بحارالانوار را بخواند و از رویکرد و روش و هدف وی و نیز از منابع متن و شرح او آگاه شود؛ یا فهرست ابواب بحار را مرور کند و احاطه علمی و ابتکارات مجلسی را در تدوین موضوعی میراث حدیثی شیعه دریابد؛ یا اظهارات او درباره آثار متقدم را بخواند و از آگاهی کم‌نظیرش بر منابع مختلف علوم دینی و غیرآن، و ابهام‌زدایی از برخی منابع منسوب یا مجهول المؤلف به شگفت نیابد؛ یا به شرحها و بیانهای مجلسی درباره احادیث مراجعه کند و با شیوه فهم متون دینی و حل مشکلات عبارات و امثال آن آشنا شود؛ یا منابع تحقیق و شرح مجلسی در حوزه‌های غیر حدیثی، مانند لغت و تاریخ و کلام و فلسفه و علوم طبیعی و ریاضی و

نجوم و غیره را از نظر بگذراند و قواعد تحقیق در حوزه دین را بیاموزد. همچنان که کمتر کسی به این دقیقه التفات داشته است که مجلسی در نظام موضوعی جامع خود به تبویب موضوعی آیات کریمه قرآن نیز پرداخته و امکان تفسیر موضوعی این مآدبه الهی را فراهم ساخته و خود نیز با توضیحات و نکته‌سنجی‌هایش و ارجاع به چند تفسیر معتبر گامهایی از این تفسیر موضوعی را پیش برده است. نسخه‌شناسی و جستجوگری خستگی‌ناپذیر مجلسی برای دستیابی به منابع و تألیفات عالمان متقدم شیعه که در آفاق بلاد اسلامی پراکنده بوده است، با کمک شاگردان و همکارانش نیز برای اهل علم و تعلیم درس‌آموز بوده است. بر اینهمه باید افزود که محمدباقر مجلسی در این اثر فاخر منظومه‌ای جامع و شامل از آموزه‌های دین حنیف را برپایه تعلیم قرآن و عترت سامان داده و با ایجاد پیوند بین ابواب گوناگون کتابش امکان توسعه و بهره‌برداری از منابع دینی را فراهم ساخته است.

به این واقعیت مهم نیز باید توجه کنیم که محمدباقر مجلسی در دانش حدیث و فقه جایگاهی بس رفیع داشته و بیش از هزار تن از حرمین دانش او بهره برده‌اند که بسیاری از آنان خود عالمانی طراز اول شده‌اند. او بر پایه دانش گسترده خود و به انگیزه تعمیم و ارتقای دانش دینی، علاوه بر بحارالانوار و چند شرح علمی حدیث به زبان عربی، آثاری دینی به فارسی برای دو سطح همگانی و اختصاصی نگاشته و در شکل‌گیری باورها و رفتارهای دینی در جامعه شیعی سهمی انکارناپذیر داشته است. این درحالی است که غالب دانشمندان بزرگ فقط به تألیف کتابهای تخصصی و معمولاً به زبان علمی عربی بسنده می‌کردند، اما مجلسی بر آن بود که باید همگان را با گنجینه معارف دینی به نحو مستند و علمی آشنا کرد؛ همچنان که او کارگزاران حکومت را نیز از این نگرش خود محروم نکرد و رساله‌ای به فارسی در ترجمه و شرح عهدنامه مالک اشتر نوشت تا آنان را با وظایفشان آشنا کند و از تعرض به حقوق مردم یا خطا در اقدامات حکومتی بازدارد. این فقیه و محدث بزرگ، منصب شیخ الاسلامی را نیز در دهه آخر زندگی (سال ۱۰۹۸ پس از درگذشت استادش آقا حسین خوانساری) و در شرایطی که بالاترین جایگاه علمی را داشت پذیرفت تا به تمشیت دستگاه اختصاصی امور دینی، یعنی قضا و حسبه و جمعه و جماعت بپردازد و به ویژه از آنچه به سلوک عالمان دین راجع است مراقبت نماید و در

حدّ مقدورات، سلطان را نیز امر به معروف و نهی از منکر کند. اینها همه نکاتی است که در بازشناسی شخصیت محمدباقر مجلسی و سهم او در تحقق انگاره معرفتی و رفتاری و تمدنی جامعه شیعه قرن یازدهم و پس از آن، باید مطمح نظر قرار گیرد.

باری، در حوزه معرفت دینی، پرتوافکنی بر ابعاد و زوایای گوناگون بحارالانوار، به مثابه درخشانترین و تأثیرگذارترین دستاورد علمی مجلسی، ضرورت دارد، نه فقط از آنرو که تکریم مقام یک عالم خدمتگزار است، بلکه از آنرو که به ارتقای معرفت‌شناسی دینی می‌انجامد و راه توسعه علم دین را می‌گشاید. اینک باید شکرگزار بود که در یکی دو دهه اخیر به این مهم توجه شده و علاوه بر مطالعات و تحقیقات درخور تقدیر در حوزه علمیه قم (برای نمونه: اندیشه سیاسی علامه مجلسی؛ پژوهش آقای ابوالفضل سلطان‌محمّدی)، شماری از دانشجویان رشته‌های مطالعات دینی و تاریخی دانشگاه‌ها و محصلان کوشای حوزه‌های علمی با راهنمایی و دلالت و تشویق استادان خود پایان‌نامه‌ها و رساله‌هایی ارزشمند فراهم آورده‌اند؛ از این جمله است رساله دکتری عبدالهادی فقهی‌زاده، با عنوان علامه مجلسی و فهم حدیث، رساله دکتری سمیه منتظر درباره مبانی و روش تفسیری علامه مجلسی، پایان‌نامه مهدی پرتوی با عنوان روش‌شناسی علامه مجلسی در نقد متن حدیث، پایان‌نامه رضا میرابوالحسنی با عنوان روش‌شناسی حدیثی علامه مجلسی در مرآة العقول، پایان‌نامه نادعلی عاشوری با عنوان علامه مجلسی و پژوهشهای حدیثی و نیز پایان‌نامه قاسم قریب با عنوان تاریخ‌نگاری و روش نقد اخبار تاریخ اسلام در بحارالانوار علامه مجلسی.

در استمرار این جریان بالنده مطالعاتی اینک رساله دکتری آقای ابوطالب مختاری با عنوان رویکردهای علامه مجلسی در اعتبارسنجی روایات بحارالانوار را پیش رو داریم، گویا آخرین تحقیقی است که تاکنون بر محور مقام علمی مجلسی و کتاب جامع بحارالانوار به انجام رسیده است. آقای مختاری با پشتکار و تتبع در خور تقدیر در این مسیر گام گذاشت و با جدیت و با انگیزه‌ای قوی افقی نو برای فهم کتاب سترگ بحارالانوار گشود. او در این رساله، ابتدا به واکاوی مؤلفه‌های زمینه‌ای در تألیف بحار پرداخته و کوشیده است مختصات واقع‌نمای عصر تدوین بحار و اوضاع علمی و فرهنگی روزگار مجلسی و داشته‌های علمی او را ترسیم کند؛ سپس با بررسی اظهارات مجلسی درباره آثار متقدم و مجموعه بیانات او به مناسبت شرح احادیث، به مبانی وی در پذیرش

یا ردّ یک حدیث و نیز اعتبار میزان هر حدیث دست یابد. از این جمله است: تأثیر قاعده تسامح در ادله سنن در نقل پاره‌ای از روایات و ارزیابی مجلسی از این قاعده و به کارگیری آن در سنجش روایت؛ تقدم صحت متن بر بررسی سندی؛ اصول به کار گرفته شده برای نقد متن حدیث؛ و تحفظ حداکثری بر متن و پرهیز از تأویل. پژوهشگر محترم علاوه بر شناسایی قواعد کلی اعتبارسنجی روایات به طور خاص، کتاب امامت (شامل مجلدات ۲۳ تا ۲۷ از چاپ ۱۱۰ جلدی مطابق با مجلد هفتم در تقسیمات مؤلف) را ارزیابی کرده و روش مجلسی در گزینش احادیث از منابع معتبر، داوری او درباره منابع مختلف و دلایل نقل برخی احادیث از پاره‌ای منابع کم اعتبار را فرا نموده است. مطالعه این بخش از رساله (فصل سوم) به وضوح نشان می‌دهد که بر خلاف آنچه شهرت دارد، مؤلف بحارالانوار هرگز همه روایات را بدون پالایش گرد نیاورده است، بلکه علاوه بر اعتبارسنجی منابع و کنار گذاشتن منابع نامعتبر، در گزینش روایات آن منابع نیز ضوابط و اصولی را در نظر داشته و حتی از کنار هم قرار دادن روایات هم‌موضوع، بسیاری از اتهامات یا ناسازگاری‌های روایات را نیز برطرف کرده است. بر این اساس محقق محترم در فصلی دیگر از تحقیق خود، پرمش از چرایی وجود احادیث ضعیف در بحارالانوار را مورد بررسی قرار داده و دیدگاه‌های سه‌گانه صاحب‌نظران در این باره را توضیح داده و علت شهرت یافتن بحار به آکنده بودن از همه روایات غث و سمین را بیان کرده است. او به این نتیجه رسیده که اولاً در نخستین گام باید میراث حدیثی شیعه حفظ می‌شده است و مجلسی با تدوین بحارالانوار این هدف مهم را محقق می‌ساخته است و ثانیاً مجلسی با شرح‌ها و بیانهای خود مانع ایجاد این تلقی شده که همه روایات کتابهای متقدم را باید بی‌چون و چرا پذیرفت. این بر عهده صاحب‌نظران است که طبق موازین نقد و درایت‌الحديث، روایات گوناگون را بسنجند.

برای پژوهشگر ارجمند، آقای دکتر ابوطالب مختاری، که به سائقه شناخت دستاورد ارزشمند عالمان متقدم، پژوهشی درخور را سامان داده است، توفیق روز افزون مسئلت دارد.

حسن طارمی

آذر ۱۳۹۸